

Qur'an-Based Epistemology As an Epistemic Infrastructure for the Islamic Humanities

Abdulhamid Vaseti*

Department of Logic of Understanding Religion, Research Institute for Wisdom and Religious Studies,
Research Institute for Islamic Culture and Thought, Qom, Iran. (hvaseti@iict.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Recived: 2024/9/27
Revised: 2024/11/29
Accepted: 2024/12/3

Cite this article:
Vaseti,A.(2025).
"Qur'an-Based
Epistemology
As an Epistemic
Infrastructure for the
Islamic Humanities".
Ayeneh Marefat,
25(82),
85-102 (In Persian).

<https://doi.org/10.48308/jipt.2024.237055.1563>

ABSTRACT

Trying to form Islamic humanities requires explaining the epistemological model (paradigm) that governs that scientific environment. The paradigms are based on ontological, epistemological, methodological, anthropological, and value-based foundations. The problem addressed in this paper is how to achieve a conceptual model from the perspective of the Qur'an in epistemology. For this, the data-grounded method has been used, and the result of the research can be stated as follows: The central signifier of "science and knowledge" and its related matters in the view adapted from the Qur'an is "network-based knowledge." The purpose of "network-based knowledge" is to try to discover the existential situation (relationships and effects) and the function of a phenomenon in the coherent network of the entire universe, which is based on a self-based reality (infinite existence), and this conformity is considered as the criterion of truth. This discovery is made by using the combination of the senses with the intellect (logical arguments including demonstration, induction, intuition, etc.) in the minimum epistemic ascension and by using the intuition of the heart (existential unity with the phenomenon) in moving towards the maximum epistemic ascent (awareness of the network of existence). The opposites of "knowledge and cognition" in the Qur'an (such as forgetfulness, ignorance, foolishness, negligence, doubt, suspicion, greed, hope, conjecture, accusation,) also have the same criterion, which is "ignoring the relationship" of phenomena with the network of existence and with the ultimate level of the hierarchy of existence.

Keywords: Islamic Humanities Paradigm, Quran-based Epistemology, Network of Existence, Networked Knowledge

* Corresponding Author Email Address: hvaseti@iict.ac.ir
DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2024.237055.1563>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

Introduction

The meaning of epistemology in this article is knowledge that deals with “explaining what, why and how to create understanding and beliefs and checking the validity of human knowledge,” and the meaning of “knowledge” here is absolute awareness, including ideas and statements, and not just propositional knowledge. On the other hand, “The Qur'an” as a source of knowledge, has presented frequent statements regarding science, awareness, and knowledge. Analyzing the text of the Qur'an to explore and analyze its views in the context of what, why, and how to create understanding and beliefs and their changes can be one of the infrastructures for shaping Islamic humanities. The main problem of this article is “the discovery of the central signifier of the Qur'an's answer to the criterion of the validity of understanding and awareness, along with its prerequisites and functions.” This article uses the ‘data-driven’ method to let the data guide the research so that the patterns within them gradually become apparent. This method is, in fact, a refinement of the “thematic interpretation of the Quran” method.

In this research, we focused on the key concept of “knowledge” (used most frequently in verses and conceptual relationships compared to similar concepts) and searched for its roots in the Quran. Related verses were extracted, then coded, and categorized. The relationships between categories were extracted based on the network interpretation method and presented as a model.

Discussion

The 50 selected verses were categorized into 5 axes, which are:

- 1- Verses indicating the levels, depth, and network nature of phenomena in existence; 2- Verses indicating the necessity of achieving network knowledge; 3- Verses indicating the contexts, strategies, and factors necessary for achieving network knowledge; 4- Verses indicating the consequences of network knowledge; 5- Verses indicating obstacles and negative interfering factors in achieving network knowledge.

Based on the examination of the causal chain in the categories and based on the frequency of “the need to pay attention to the levels, dimensions, layers, and relationships of phenomena to optimized discovery of reality,” the concept of “network knowledge” was selected as the central category and focal phenomenon. (cf. Rum/7, Yunus/39, A'raf/188, An'am/105, Al-'Imran/7, Baqara/30) and the rest were arranged as follows:

The background conditions for the realization of this central category are: 1- Trying to ignore personal desires and interests and strengthening the motivation to seek truth 2- Awareness of the breadth and multiplicity of phenomena or their depth and levels (Taha/114) 3- Considering the possibility that part of reality is hidden (An'am/148, An'am/67, Baqara/225, Baqara/151, Baqara/77, Maryam/43) 3- Awareness of the rules for discovering realities ('Ankabut/43)

The strategies for achieving this central category are: 1- Activating conscience ('Anbiya'/64, Al-A'raf/172) 2- Networking the view of existence and macroscopic thinking (Fatir/28) and the effort to discover the relationships of phenomena with the absolute self-founded reality (Fussilat/53, Qasas/75) 3- The maximum accumulation of meaningful evidence and evidence (Qasas/75, An'am/100, Al-'Imran/61).

The effective factors in achieving this central category are: 1- Applying the rules of discovering realities and not being satisfied with guesses and possibilities ('Ankabut/43) 2- Trying to deeply analyze phenomena (Zumar/9, Rum/7, Nisa'/83) by discovering more components and relationships in the scale of the network of existence, and using the tool of placing the phenomenon in situations that reveal its inner self (Tawba/16, Al-Baqara/143) 3- Demonstration (An'am/83) 4- Calculating definite functions (An'am/81) 5- Activating the senses (Nahl/78) and also activating the internal presential experiences (Ankabut/49, Najm/11)

The obstacles and interfering conditions in this central category are: 1- Relying on unconventional guesses and probabilities (Nur/15, Yunus/36, Isra'/36, An'am/108, Nisa'/157, Baqara/169, Baqara/78) 2- Relying on incomplete evidence and incomplete realities considering the scale of the network of existence (Ghafir/83, An'am/100, An'am/81, Baqara/102) 3- Impairment in the ability to use thought (Nisa'/43) 4- Changing the face of reality due to desires, selfishness and excesses (216, Tawba/97, Tawba/93, Al-'Imran/19, Baqara/118)

Consequences: 1- Creating confidence and peace (Al-Hajj/54) 2- Creating awareness of The Agent and the mover of phenomena and their purpose (Fatir/28) 3- Achieving the desired function (An'am/81, Al-Baqara/232) 4- The extension and expansion of consciousness and its effects and the movement towards existential unity with realities (Al-'Imran/79, 'Ankabut/49, Takathur/7)

Analysis of eight of the above verses is presented in detail in the body of the article.

Conclusion

Based on the analysis of the above, the following conclusion was reached:

1- There is a reality distinct from the knowing subject (mind) and it has levels, dimensions, and explicit and implicit relationships in the network of existence, which has a wide range from the most immaterial Existence to the most limited existence. 2- The criterion of truth is the conformity of the mind, speech, and behavior with this network reality. (Network truth) 3- There are basic and substructure realities that cannot be denied considering the presential experiences, and the general conscience, and touching their functions (Epistemological and foundationalist judgments in truth) 4- The different layers of network reality are coherent with the basic realities (especially with the "Absolute Self-based Reality") and with each other (Network coherence) 5- The discovery of reality always has a positive and beneficial functional outcome. (Network function) 6- The discovery of network reality is gradual, and each part that is obtained is true and reliable provided that it complies with the three criteria of foundationalism, consistency-based, and having a positive function (Network knowledge) 7- There is a possibility of error, and not everything that seems true is necessarily true but needs validation. 8- The necessary background for achieving network knowledge is the existence of a motivation to seek truth, distrust of the appearance of phenomena, and awareness of the rules for discovering the hidden layers of reality. 9- To activate the achievement of network knowledge, it is necessary to use the following strategies: conducting analyses on a macro-scale of existence, starting from the general presence and conscience, using the rules for analyzing phenomena into components and relationships, and revealing the hidden components and relationships on the scale of the network of existence, collecting maximum evidence and presenting them in the form of logical reasoning, and showing its definitive functions, and revealing how it relates to Self-based Reality. 10- Sufficiency of and trust in unconventional and incomplete guesses and possibilities, due to personal desires, causes a lack of access to new realities and the loss of previous true knowledge and awareness. 11- If one moves towards "networked knowledge", the desired function, benefit and goodness are achieved, and confidence, peace and expansion of consciousness are achieved. 12- It is possible to eliminate the intermediary of "mind" and "conceptual formation" for discovering reality, and one can directly experience the presence of reality within oneself.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

«معرفت‌شناسی قرآن بنیان» به‌مثابه‌ی زیرساخت معرفتی برای دستیابی به علوم انسانی اسلامی

عبدالحمید واسطی*^۱

گروه منطق فهم دین، پژوهشکده‌ی حکمت و دین‌پژوهی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی، قم، ایران. (hvaseti@iiict.ac.ir)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخچه مقاله: دریافت: ۱۴۰۳/۷/۶ بازنگری: ۱۴۰۳/۹/۹ پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۱۳ استناد به این مقاله: واسطی، ع. (۱۴۰۴). «معرفت‌شناسی قرآن بنیان» به‌مثابه‌ی زیرساخت معرفتی برای دستیابی به علوم انسانی اسلامی، آینه معرفت، ۱۰۲-۸۵، ۲۵(۸۲). https://doi.org/10.48308/jipt.2024.237055.1563	تلاش برای شکل‌گیری علوم انسانی اسلامی، نیازمند تبیین الگوی معرفتی (پارادایم) حاکم بر آن فضای علمی است. پارادایم‌ها بر مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، روش‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی و ... استوارند. مسئله‌ی این مقاله، دستیابی به یک الگوی مفهومی از دیدگاه قرآن در محور معرفت‌شناسی است. در این مقاله از روش داده‌بنیاد استفاده شده است و نتیجه‌ی تحقیق را می‌توان چنین بیان کرد: دالّ مرکزی درباره‌ی «علم و معرفت» و امور مرتبط با آن در دیدگاه اقتباس‌شده از قرآن، «شبکه‌ای‌بودن معرفت» است. مقصود از «معرفت شبکه‌ای»، تلاش برای کشف موقعیت وجودی (روابط و آثار) و کارکرد یک پدیده در شبکه‌ی منسجم کل هستی است که مبتنی بر واقعیتی خودبنیاد (وجود بی‌نهایت) است و این انطباق، معیار صدق شمرده می‌شود. این کشف، با استفاده از ترکیب حواس با عقل (استدلال‌های منطقی اعم از برهان، استقرا و لوازم بین) در حداقل صعود معرفتی، و با استفاده از شهود قلبی (اتحاد وجودی با پدیده)، در حرکت به سمت حداکثر صعود معرفتی (آگاهی به شبکه‌ی هستی) انجام می‌شود. متخالف‌های «علم و معرفت» در قرآن (مانند: نسیان، جهل، سفه، غفلت، ریب، شک، خرص، امانی، ظن، مریه، ...) نیز دارای ملاک واحدی هستند که «بی‌توجهی به رابطه‌ی پدیده‌ها با شبکه‌ی هستی و با رأس هرم هستی است. کلیدواژه‌ها: پارادایم علوم انسانی اسلامی، معرفت‌شناسی قرآن بنیان، شبکه‌ی هستی، معرفت شبکه‌ای.

* رایانامه نویسنده مسئول: hvaseti@iiict.ac.ir

شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2024.237055.1563>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقدمه

در تعریف کلاسیک از «معرفت» در دانش معرفت‌شناسی چنین آمده است: «معرفت، باور صادق موجه است و معرفت‌شناسی، علم توجیه باورهاست» (چیشلم، ۱۳۷۸: ۲۹) که مقصود از «باور»، وجود حالت اطمینان درونی است (اشاره به علم در برابر جهل) و مقصود از «صادق»، حاصل‌شدن حالت اطمینان درونی به‌واسطه‌ی انطباق با پدیده‌ای در خارج از ذهن است (اشاره به علم در برابر خطا) و مقصود از «موجه»، مستدل‌بودن وجود این رابطه است (اشاره به علم در برابر حدس و گمان).

در این تعریف، مناقشات زیادی صورت گرفته است که منشأ اصلی این مناقشات نیز به «کشف خطا بعد از احراز موجه-بودن» (وجود جهل مرکب) بازمی‌گردد (بحث تجدیدنظرپذیربودن معرفت) و به همین جهت، برخی معرفت‌شناسان به‌عنوان قید چهارم برای تعریف معرفت، قید «موجه‌بودن» را با «مبتنی بر استدلال منطقی‌بودن» تکمیل کرده‌اند (حسین‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۹).

مقصود از معرفت‌شناسی در مقاله‌ی حاضر دانشی است که به «تبیین چیستی، چرایی و چگونگی ایجاد فهم و باورها و بررسی میزان اعتبار آگاهی‌های انسان» می‌پردازد و مقصود از «معرفت» در اینجا، مطلق آگاهی اعم از تصورات و تصدیقات است و صرفاً اختصاص به معرفت گزاره‌ای ندارد؛ همچنین قلمرو بررسی، اعم از مبانی معرفت‌شناختی و علم‌شناختی است.

شبکه‌ی مسائلی که در دانش معرفت‌شناسی موردبحث و بررسی قرار دارند و باید به آنها پاسخ داده شود عبارتند از: آگاهی، معرفت و علم، چه هویتی دارند؟ (هستی‌شناسی معرفت) ارکان معرفت چیست؟ فاعل معرفت و قابل معرفت و متعلق معرفت کدامند؟ صدق و کذب، معتبر و غیرمعتبر، واقعیت و توهم، شک و گمان در معرفت چه هستند؟ آیا معرفت مطلق و دستیابی به معرفت صادق معتبر ممکن است یا معرفت نسبی است؟ اقسام معرفت چیست؟ منابع معرفت کدامند و قلمرو معرفت چیست؟ ابزارها، مراحل و فرایند حصول معرفت کدام است؟ محدودیت‌ها و موانع دستیابی به معرفت کدامند و راه اصلاح آنها چیست؟ راه اعتبارسنجی و ارزش‌سنجی معرفت چیست؟ فرایند رشد و اعتلای معرفت چگونه است؟ آگاهی جامع و مؤثر چیست و آیا قابل‌دستیابی است و چگونه؟ لولای مرکزی این شبکه مسائل، «ملاک اعتبار فهم و آگاهی‌ها» است.

قرآن به‌مثابه‌ی یک منبع دانش که نسبت به ابعاد مختلف زندگی انسان، نظر داده است و به‌ویژه نسبت به علم، آگاهی و معرفت گزاره‌های پرتکرار ارائه کرده است، قابلیت اکتشاف و تحلیل برای دستیابی به پاسخ به سؤالات فوق را از خود نشان داده است (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۱۹۳) و در سوی دیگر برای دستیابی به علوم انسانی اسلامی به‌مثابه‌ی یک رویکرد در توصیف، تفسیر، تبیین و تجویز در پدیده‌های مرتبط با «تفکر، احساس و رفتارهای انسان در مقیاس فردی و اجتماعی» (واسطی، ۱۴۰۳: ۱۰۰) نیاز به توصیف و تبیین محورهای پارادایمی (طرحواره و الگوی معرفتی مولد نظریه‌ها) (واسطی، ۱۳۹۹: ۳۷-۹) مبتنی بر منابع دین است، لذا کشف دیدگاه قرآن در این زمینه از زیرساخت‌های شکل‌دهی به علوم انسانی اسلامی است.

شبکه‌ی مسائل ذکرشده در فوق، اقتضای منطقی موضوعی به نام «معرفت» هستند؛ لذا تابع مبنا یا رویکرد خاصی در معرفت‌شناسی نیستند و هر تفکر و گرایشی باید تکلیف این مسائل را روشن کند و پاسخ خود به آنها را ارائه نماید. استفاده از سؤال و عرضه‌ی مسئله بر قرآن، روشی امن برای پرهیز از تحمیل نظر شخصی بر آیات و تفسیریه‌رأی است؛ به‌ویژه استفاده از پرسش‌های بنیادین و شکل‌دهی به نظام فکری و معرفتی در هر فرد یا جامعه یا آیین و مذهبی برای

زندگی کردن را صورت‌بندی می‌کنند. این امر، سبب جهت‌دهی جانبدارانه برای تحمیل نوع نگرش و دیدگاه به آیات قرآن نخواهد شد.

بنابر توضیحات فوق می‌توان گفت: مسئله‌ی اصلی این مقاله «کشف دال مرکزی پاسخ قرآن به ملاک اعتبار فهم و آگاهی‌ها، به‌همراه پیش‌نیازها و کارکردهای آن» است. دال مرکزی (Nodal Point) اصطلاحی در منظومه‌ی گفتمانی است، اما در اینجا عاریه گرفته شده است. برای مفهوم و مؤلفه‌ای که در اکثر روابط موجود در یک شبکه‌ی مفهومی اثرگذار و جهت‌دهنده است و به دیگر مؤلفه‌های درونی یک سیستم معنا و هویت می‌بخشد

از آنجایی که این تحقیق، به دنبال اکتشاف طرحواره‌ی نهفته در یک دیدگاه است و فرضیه‌ی قبلی ندارد، از روش «داده‌بنیاد» استفاده می‌کند که تلاش دارد تا راهبری تحقیق را به خود داده‌ها بسپارد تا به تدریج الگوی موجود در آنها آشکار شود. این روش، در حقیقت دقیق‌سازی روش «تفسیر موضوعی قرآن» است (واسطی، ۱۴۰۲: ۹۲-۶۵) و از سویی دیگر، از آنجایی که با تفسیر متن سروکار دارد، از روش «استظهار شبکه‌ای» استفاده می‌کند که تلاش دارد تا با استفاده از شبکه‌ای از قرائن، به اکتشاف معنای متن بپردازد (واسطی، ۱۴۰۰: ۲۹-۷).

درباره‌ی روش داده‌بنیاد (Grounded Theory) چنین گفته شده است: «این روش، فرایند ساخت یک نظریه‌ی مستند و مدون از طریق استقرا و گردآوری سازمان‌یافته‌ی داده‌ها و تحلیل آنها به منظور پاسخ‌گویی به پرسش‌ها در زمینه‌هایی است که فاقد مبانی نظری کافی برای تدوین فرضیه و آزمون آن هستند. هر نظریه که براساس این روش تدوین می‌شود، بر زمینه‌ای مستند از داده‌های واقعی بنیاد نهاده شده است. گردآوری داده‌ها در این روش ممکن است به شیوه‌های متعددی از جمله مصاحبه، بررسی اسناد و مشاهده حاصل شود. داده‌ها به هر شکل که گردآوری شوند، باید به اشباع برسند و اطمینان نسبی حاصل شود که داده‌ی جدیدی با تأثیر معنادار وجود ندارد. در این روش، در نخستین قدم لازم است که محقق با شناسایی مفاهیم مستتر در دل این مجموعه‌ی گردآوری‌شده، آن را به کوچک‌ترین اجزای مفهومی تقسیم کند. این فرایند اصطلاحاً «کدگذاری باز» نامیده می‌شود، زیرا پژوهشگر بدون پیش‌فرض به نمایه‌زنی بر مفاهیم می‌پردازد و محدودیتی برای تعیین کدها (نمایه‌ها) قائل نمی‌شود. هدف از کدگذاری باز تجزیه‌ی مجموعه داده‌ی گردآوری‌شده به کوچک‌ترین اجزای مفهومی ممکن است. وظیفه‌ی بعدی محقق مقایسه و دسته‌بندی مفاهیم مشابه استخراج‌شده از دل داده‌ها و ابعاد و خصوصیات آنهاست (تعیین محورها) تا برای هر محوری، یک «مقوله» تعیین شود و به عنوان «کد محوری» ثبت گردد (درک حداکثری از ابعاد موضوعات، پیش‌نیاز رسیدن به اکتشاف نظریه‌ی مستتر در زمینه‌ی داده‌ها است)؛ مرحله‌ی آخر در این روش، تلاش برای کشف روابط میان «مقوله‌ها» است؛ به‌طوری‌که منجر به یک مدل (الگوی ارتباطی وحدت‌بخش میان ابعاد مختلف از موضوع) شود (فراستخواه، ۱۳۹۵: ۱۱).

به عنوان پیشینه‌ی این تحقیق می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۱- کتاب «معرفت‌شناسی در قرآن» (جوادی آملی، ۱۳۸۵) به ارائه‌ی ارکان معرفت، ابزارهای معرفت، علل انحراف‌های معرفتی و موانع معرفت و مراحل معرفت پرداخته است. رویکرد مطالب در این کتاب بیشتر فلسفی است. ۲- کتاب «معرفت‌شناسی در قرآن» (فعالی، ۱۳۹۶) به چیستی و هستی معرفت، منابع معرفت، راه‌های حصول معرفت، ابزارهای معرفت، موانع معرفت از دیدگاه قرآن پرداخته است و رویکرد کاملاً قرآنی دارد. ۳- کتاب «قرآن و معرفت‌شناسی» (قائم‌نیا، ۱۳۹۲) به ارائه‌ی امکان معرفت و اقسام آن، ارزش‌سنجی معرفت، ابزارهای معرفت، الگوی تفکر، جایگاه‌شناسی معرفت حسی، خیالی، قلبی، فطری و برخی مباحث در رابطه با معرفت و علوم پرداخته است. رویکرد این کتاب، عموماً معناشناختی است.

در هر سه کتاب دستیابی به دالّ مرکزی معرفت و مدل نهایی معرفت موردنظر قرآن از مجموعه مطالب کتاب، نیاز به استخراج دارد، لکن در مقاله‌ی حاضر تلاش شده است این مهم به انجام برسد.

در همین زمینه، مقالاتی نیز منتشر شده است که به سه مورد از آنها اشاره می‌شود: ۱- مقاله‌ی «مبانی معرفت‌شناختی قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی و دلالت‌های آن در مسائل تربیتی» (حسینی حکمت، ۱۴۰۱) که به مدل مفهومی پرداخته و با امتدادگیری از مبانی معرفت‌شناختی راهبردهایی برای تربیت ارائه کرده است و مقاله‌ی ارزشمندی است.

۲- مقاله‌ی «کاربرد صدق و توجیه قرآن در معرفت‌شناسی علم دینی» (کافی، ۱۳۹۵) که با تمرکز بر مباحث مناط صدق و اعتبار در معرفت، با بررسی آیات قرآن، به مناط ترکیبی مطابقت با واقع و انسجام رسیده است. در مقاله‌ی حاضر، مناط صدق و اعتبار، این مطابقت و انسجام، با کارکرد ترکیب شده و در مقیاس شبکه‌ی هستی سنجیده می‌شود. ۳- مقاله‌ی «بررسی و نقد معرفت‌شناسی مکتب سیستمی از دیدگاه قرآن» (توکلی و دیگران، ۱۴۰۱) که با پیش‌فرض گرفتن رویکرد اثبات‌گرایانه (تجربه‌محور مبتنی بر آزمون و خطای حسی) به مکتب سیستمی، با استفاده از آیات قرآن که منابع معرفت را فراتر از حس می‌داند، به نقد آن مکتب پرداخته است.

داده‌های تحقیق و تحلیل آنها

علامه طباطبایی در مفاهیم مرتبط با علم و معرفت در قرآن، موارد زیر را به‌عنوان نمونه بیان و تعریف کرده است: (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۲/۲۴۸).

«ظن، حسبان، شعور، ذکر، عرفان، فهم، فقه، درایت، یقین، فکر، تدبر، رأی، زعم، درک، حفظ، حکمت، شهادت، عقل، بیان، نظر، برهان و ...»؛ این موارد در اصطلاح زبان‌شناسانه، «جانشین‌های مفهوم علم و معرفت» هستند. در یک توجه اولیه، درمی‌یابیم که این مفاهیم ناظر بر درجات، ابعاد و ابزارهای مختلف در علم و آگاهی هستند. هم‌چنین در بررسی مفاهیم نسبتاً متقابل با علم و آگاهی می‌توان به کلیدمفهوم‌های زیر اشاره کرد: «نسیان، جهل، سفه، غفلت، ریب، شک، خرس، امانی، ظن، مریه و ...»

در اینجا با استفاده از روش تحقیق «داده‌بنیاد» تلاش شده است با تمرکز بر کلیدمفهوم «علم» (که بیشترین فراوانی کاربرد در آیات و روابط مفهومی را نسبت به دیگر مفاهیم مشابه دارد) و جست‌وجوی ریشه‌ی آن در قرآن، آیات مرتبط استخراج گردند، سپس کدگذاری شده، مقوله‌بندی شوند و روابط میان مقوله‌ها براساس روش تفسیر شبکه‌ای استخراج گردد و به‌صورت یک مدل ارائه شود.

براساس نرم‌افزار جامع تفاسیر، ۷۲۸ آیه، حاوی ریشه‌ی «علم» و مشتقات آن هستند که کلیه‌ی آنها بررسی شد و از میان آنها، پس از کنارگذاشتن موارد غیرمرتبط با سؤالات این فصل، ۵۰ آیه کدگذاری شدند که ده مورد از آنها به‌عنوان نمونه در زیر ارائه می‌گردد:

ردیف	آیه	کدهای مرتبط با مضامین آیه از حیث ارتباط با میدان معنایی علم و معرفت
۱.	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنْتُمُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ (بقره/۱۳)	• ادعای توهمی‌بودن ایمان مردم • توهمی‌بودن توهم کفار • عدم‌تشخیص واقعیت توسط کفار • پردازش احتمالات بعیده برای ازبین‌بردن اطمینان به شواهد^۱

۲.	الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَندَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (بقره/۲۲)	• توجه به غیر خدا با وجود تراکم قرائن و شواهد کاشف از واقعیت در مورد خالقیت او
۳.	إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا (بقره/۲۶)	• تشخیص لایه‌های نهفته‌ی واقعیت توسط مؤمنان (با تکیه بر محکّمات در شبکه‌ی منسجم باورها) • توجه کفار به ظاهر پدیده (مستقل از دیگر قرائن و شواهد)
۴.	وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (بقره/۳۰)	• عدم تشخیص ملائکه نسبت به ابعاد و لایه‌های خلقت انسان • احاطه‌ی خداوند به شبکه‌ی هستی
۵.	وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (بقره/۳۱)	• آشکارسازی تمام واقعیت‌های هستی (الاسماء کل‌ها) • رابطه‌ی صدق با خبردادن از واقعیت‌ها
۶.	وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعِلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (قصص/۷۵)	• کشف واقعیت با حضور مستقیم در صحنه (شاهدبودن) • لزوم استدلال بر علت اکتفا به ظاهر پدیده‌ها • کشف رابطه‌ی دیده‌نشده‌ی همه‌ی پدیده‌ها با واقعیت خودبنیاد هستی (خداوند) • ناکارآمدی توهّمات
۷.	أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يَحْرَفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (بقره/۷۵)	• ایجاد توهّمات در تشخیص واقعیت با وجود تشخیص واقعیت
۸.	كَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يَنْزَلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (انعام/۸۱)	• نبود شواهد کافی برای اعتماد به یک پدیده به-عنوان واقعیت، سبب ضرر می‌شود. • فقط در صورت وجود شواهد کافی (سلطان) می‌توان به یک فکر اعتماد کرد. • محاسبه‌ی احتمال آثار کشف خطا در فکر، از مبانی عملکرد عقلایی است. • محاسبه‌ی کارکرد یک اندیشه، می‌تواند از مؤلفه‌های اعتبارسنجی و موجه‌سازی آن باشد.
۹.	مَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذْكُرُ إِلَّا أَهْلَ الْأَلْبَابِ (آل عمران/۷)	• ابعاد و مراتب‌داشتن واقعیت‌ها (تأویل) • ابعاد و مراتب‌داشتن کشف واقعیت‌ها (رسوخ در علم) • فهم شبکه‌ای‌بودن واقعیت‌ها (کلّ من عند ربنا) • کشف لوازم تحقق واقعیت‌ها با خردورزی
۱۰.	عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (بقره/۲۱۶)	• اطلاع خداوند از شبکه‌ی واقعیت‌ها و عدم اطلاع انسان از همه‌ی واقعیت‌ها • تغییر چهره‌ی واقعیت‌ها در اثر تمایلات • قدرت علم برای تمایز میان خیر و شر

۵۰ آیه‌ی منتخب، در پنج محور مقوله‌بندی شدند که عبارتند از:

۱- آیات دال بر مراتب و عمق‌داشتن و شبکه‌ای‌بودن پدیده‌ها در هستی ۲- آیات دال بر لزوم دستیابی به معرفت شبکه‌ای ۳- آیات دال بر زمینه‌ها، راهبردها و عوامل لازم برای دستیابی به معرفت شبکه‌ای ۴- آیات دال بر پیامدهای معرفت شبکه‌ای ۵- آیات دال بر موانع و عوامل مداخله‌گر منفی در دستیابی به معرفت شبکه‌ای. براساس بررسی زنجیره‌ی علّی معلولی در مقوله‌ها و براساس فراوانی «لزوم توجه به مراتب، ابعاد، لایه‌ها و روابط پدیده‌ها برای کشف حداکثری از واقعیت»، مفهوم «معرفت شبکه‌ای» به‌عنوان مقوله‌ی مرکزی و پدیده‌ی کانونی انتخاب گردید (روم/۷؛ یونس/۳۹؛ اعراف/۱۸۸؛ انعام/۱۰۵؛ آل عمران/۷؛ بقره/۳۰) و بقیه‌ی موارد به‌صورت زیر جانمایی شد:

شرایط زمینه‌ای برای تحقق این مقوله‌ی مرکزی عبارتند از: ۱- تلاش برای بی‌توجهی به تمایلات و منافع شخصی و تقویت انگیزه‌ی حقیقت‌جویی ۲- آگاهی از وسعت و کثرت پدیده‌ها یا عمق‌داشتن و مراتب‌داشتن آن‌ها (طه/۱۱۴) ۳- احتمال‌دادن پنهان‌بودن بخشی از واقعیت (انعام/۱۴۸؛ انعام/۶۷؛ بقره/۲۲۵؛ بقره/۱۵۱؛ بقره/۷۷؛ مریم/۴۳) ۳- آگاهی از قواعد کشف واقعیت‌ها (عنکبوت/۴۳).

راهبردهای دستیابی به این مقوله‌ی مرکزی عبارتند از: ۱- فعال‌سازی وجدان (انبیاء/۶۴؛ اعراف/۱۷۲) ۲- شبکه‌ای دیدن هستی و کلان‌نگری (فاطر/۲۸) و تلاش برای کشف روابط پدیده‌ها با واقعیت مطلق خودبنیاد (فصلت/۵۳؛ قصص/۷۵) ۳- تجمیع حداکثری شواهد و قرائن معنادار (قصص/۷۵؛ انعام/۱۰۰؛ آل عمران/۶۱).

عوامل مؤثر در دستیابی به این مقوله‌ی مرکزی عبارتند از: ۱- به‌کاربردن قواعد کشف واقعیت‌ها و عدم‌اکتفا به حدس‌ها و احتمالات (عنکبوت/۴۳) ۲- تلاش برای تحلیل عمیق پدیده‌ها (زمر/۹؛ روم/۷؛ نساء/۸۳) با کشف اجزا و روابط بیشتر در مقیاس شبکه‌ی هستی، و استفاده از ابزار قراردادن پدیده در موقعیت‌هایی که درون خود را آشکار کند (توبه/۱۶؛ بقره/۱۴۳) ۳- برهان‌آوری (انعام/۸۳) ۴- محاسبه‌ی کارکردهای قطعی (انعام/۸۱) ۵- فعال‌سازی حواس (نحل/۷۸) و هم‌چنین فعال‌سازی تجربه‌های درونی (عنکبوت/۴۹؛ نجم/۱۱).

موانع و شرایط مداخله‌گر در این مقوله‌ی مرکزی عبارتند از: ۱- اکتفا و اعتماد به حدس‌ها و احتمال‌پردازی‌های غیرمتعارف (نور/۱۵؛ یونس/۳۶؛ اسراء/۳۶؛ انعام/۱۰۸؛ نساء/۱۵۷؛ بقره/۱۶۹؛ بقره/۷۸) ۲- اعتماد به شواهد ناقص و واقعیت‌های ناقص با ملاحظه‌ی مقیاس شبکه‌ی هستی (غافر/۸۳؛ انعام/۱۰۰؛ انعام/۸۱؛ بقره/۱۰۲) ۳- اختلال در توانایی به‌کارگیری تفکر (نساء/۴۳) ۴- تغییر چهره‌ی واقعیت در اثر تمایلات و خودخواهی‌ها و زیاده‌خواهی‌ها (بقره/۲۱۶؛ توبه/۹۷؛ توبه/۹۳؛ آل عمران/۱۹؛ بقره/۱۱۸).

پیامدها: ۱- ایجاد اطمینان و آرامش (حج/۵۴) ۲- ایجاد آگاهی به فاعل و محرک پدیده‌ها و هدف آنها (فاطر/۲۸) ۳- دستیابی به کارکرد مطلوب (انعام/۸۱؛ بقره/۲۳۲) ۴- امتدادگیری و گسترش آگاهی و آثار آن و حرکت به سمت اتحاد وجودی با واقعیت‌ها (آل عمران/۷۹؛ عنکبوت/۴۹؛ تکوین/۷).

تحلیل نمونه‌هایی از آیات فوق

از میان آیات مرتبط با مطالب فوق، به تحلیل برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. «سُئِرِهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ» (فصلت/۵۳) (ما نشانه‌های حضورمان، هم در عالم هستی و هم در نفوس انسان‌ها را مستمراً در معرض دید آنها قرار می‌دهیم تا کاملاً مشخص شود که فقط خداوند

است که حق است) علامه طباطبایی در *المیزان*، توضیحی راجع به این احتمال در آیه بیان کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۴۰۵/۱۷).

در این آیه‌ی شریفه، با عبارت «آنّهُ الْحَقُّ»، وجود واقعی مطلق (خودبنیاد)، فارغ از ادراک افراد (فاعل شناسا) پیش‌فرض تلقی شده است؛ هم‌چنین عبارت «حتی یتبین لهم»، دلالت اقتضایی بر پذیرش «انطباق با واقعیت» در ملاک «صدق» دارد و عبارت «سنریهم آیاتنا...» نیز دلالت بر فرایند حصول معرفت با ابتناء بر تراکم شواهد و قرائن حصولی و حضوری دارد و در انتهای آیه نیز چنین آمده است: «أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (فصلت/۵۳) (برای فهمیدن واقعی بودن و حضور خداوند، آیا همین مطلب کافی نیست که هر چیزی را می‌بینی و سرچشمه‌ی وجودش را دنبال می‌کنی به وجودی بی‌نهایت می‌رسی!). این قسمت از آیه با استفاده از مفهوم «کفایت در قرائن و شواهد»، احراز «صدق» را انجام داده است.

هم‌چنین آیه‌ی شریفه‌ی «يَوْمَنذِ يَوْفِيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَ يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ» (نور/۲۵) که حق بودن خداوند را با صفت «مبین» (خودآشکار آشکارکننده) همراه کرده است دلالت دارد بر اینکه پایه‌ی شکل‌گیری و اعتبارسنجی تمام معرفت‌ها، به ادراک حضوری «وجود بی‌نهایت» بازمی‌گردد (حرکت معرفتی از وحدت و بساطت، به کثرت و ترکیب).

هم‌چنین آیه‌ی شریفه‌ی «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَ أَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ» (حج/۶۲) (احاطه‌ی خداوند بر همه چیز به دلیل این است که فقط اوست که «حق» است و هر چه غیر او که مردم به آن توجه کنند «باطل» است)، دلالت دارد بر اینکه هرگونه ادراک استقلال در پدیده‌ها، توهّم و کاذب است و جز با کشف از رابطه‌ی آنها با «حق» (وجود خودبنیاد بینهایت = خداوند)، وصف «صدق» (مطابقت با واقع) را پیدا نخواهد کرد.

۲. «وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَ لَكِن لَّا يَعْلَمُونَ» (بقره/۱۳) (وقتی به کفار گفته شد همان‌طور که بقیه‌ی مردم با دیدن معجزات ایمان آوردند، شما هم با دیدن معجزات ایمان بیابورید گفتند آیا ما هم مانند عموم مردم که توهّم‌زده شده‌اند عمل کنیم؟ اما همه باید خوب بدانند این کفاری که چنین می‌گویند اینها هستند که در نهایت توهّم‌زدگی به سر می‌برند، ولی ابدأً از عالمی که در آن به سر می‌برند خبری ندارند)، در این آیه میان مفاهیم «ایمان»، «سفاهت» و «علم» ارتباط برقرار شده است بدین صورت که:

الف- باور مؤمنان توسط کفار، سفاهت تلقی شده است و مقصود این است که مؤمنان بدون دلیل یا بدون دلیل موجه، باور پیدا کرده‌اند.

ب- باور کفار نسبت به سفاهت مؤمنان، توسط قرآن سفاهت تلقی شده است و مقصود این است که کفار بدون دلیل یا بدون دلیل موجه، مؤمنان را سفیه می‌دانند.

ج- میزان طلب دلیل برای موجه‌سازی یک باور، حدودودی دارد.

د- قرآن، سفاهت را دارای درجات می‌داند و کفار را در بالاترین درجه‌ی سفاهت قرار می‌دهد.

ه- متوجه‌بودن کفار به درجه‌ی سفاهت خودشان، توسط قرآن نفی می‌شود و «لایعلمون» اطلاق می‌شود.

در تعریف «سفاهت» چنین آمده است: «خَفَّهَ النَّفْسَ لِنَقْصَانِ الْعَقْلِ» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۲۴۰) (بی‌شخصیتی که به واسطه‌ی کم‌عقلی حاصل می‌شود) و در استعمالات دیگر قرآنی نیز با بررسی زنجیره‌ی جمله‌ای که این مفهوم

در آن به کار رفته است می‌توان به مراد قرآن از آن پی برد. مانند: «سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمْ أَلْتِي كَانُوا عَلَيْهَا» (بقره/۱۴۲) (کسانی که در توهّمات به سر می‌برند، اعتراض می‌کنند که مسلمانان چرا از قبله‌ای که داشتند به سمت قبله‌ی دیگری رفتند؟! در اینجا سخن کسانی که بدون بررسی جوانب و تلاش برای دست‌یابی به حقیقت یک امر چیزی می‌گویند «سفاهت» تلقی شده است. علامه طباطبایی در توضیح این قسمت از آیه تعبیری بیان کرده است که عصاره‌ی آن چنین می‌شود: «سفاهت این افراد به دلیل درست توجه‌نکردن به قواعد و قوانین پایه‌ی فطری تفکر است» (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۱/۳۱۸)؛ در آیه‌ی دیگری چنین آمده است: «وَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَفِيهُنَا عَلَى اللَّهِ شَطَطًا» (جن/۴) (افراد متوهم از ما مطالبی را به خداوند نسبت می‌دهند که ابدأً واقعیت ندارد). کلمه‌ی «شَطَط» به معنی حرفی است که هیچ بویی از حقیقت نبرده است. در آیه‌ی دیگری نیز چنین آمده است: «قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ» (انعام/۱۴۰) (کسانی که فرزندان‌شان را از روی توهّمات و بدون توجه به حقایق، زنده‌به‌گور می‌کنند، قطعاً بدبخت و بیچاره هستند). در اینجا عملکرد کسانی که براساس تمایلات و بدون دست‌یابی به واقعیت نفع و ضرر کارشان عمل می‌کنند، «سفاهت» تلقی شده است و در برابر «علم» قرار داده شده است و براساس این مقابله می‌توان گفت: «علم و آگاهی، کشف واقعیت‌ها بدون دخالت تمایلات و احساسات است که منجر به ایجاد توهّمات می‌شوند و اینکه علم واقعی دارای اثر ضرری نیست».

۳. «الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أُندَادًا وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره/۲۲) (خداوند کسی است که زمین را به‌صورت بستری آرام و آسمان را به‌صورت سقفی بلند برای شما قرار داد و از آسمان برای شما آب فرستاد تا غذای شما فراهم شود، پس هیچ موجود دیگری را هم‌تراز خداوند قرار ندهید؛ درحالی‌که با دیدن این همه شواهد، واقعیت را به دست آورده‌اید (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۱/۵۷). در این آیه‌ی شریفه «آگاهی و علم» تابعی از دست‌یابی به شواهد و قرائن کافی نسبت به واقعیت، قرار داده شده است.

۴. «إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا» (بقره/۲۶) (خداوند برای تبیین حقایق ابایی ندارد که از هر چیزی استفاده کند، چه مطرح‌کردن خصوصیات یک پشه‌ی کوچک، و چه توصیف عظیم‌ترین پدیده‌ها! کسانی که با دیدن نشانه‌های درستی وحی، حق‌گویی پیامبر را باور کرده‌اند، مطمئن هستند که در پشت این مثال‌ها حقایق عمیق قرار داد و باید با تفکر و تأمل، آن‌ها را به دست بیاورند، اما کسانی که به سبب پوشاندن حق حاضر نیستند حتی حقایق واضح را هم ببینند، با گفتن «این حرف‌ها دیگر یعنی چه؟!» مسخره می‌کنند (بحرانی، ۱۳۷۴: ۱/۷۰). در این آیه‌ی شریفه، متعلّق علم، «حق» قرار گرفته است؛ یعنی آگاهی هنگامی شکل می‌گیرد که «واقعیتی» منکشف شود، هم‌چنین آیه به سبب مدح مؤمنین در پذیرش آنچه به حسب ظاهر بی‌ارزش است، ولی به علت ارجاع آن به مبانی ارزشمند قبلی موردتوجه آنها برای تحلیل‌کردن قرار می‌گیرد، دلالت دارد بر اینکه ملاک صدق، انطباق با «مبانی قطعی قبلی» است.

۵. «وَعَدَ اللَّهُ لَا يَخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ، يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ هُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ» (روم/۷) (وعده‌ی خدا حق است و خداوند از وعده‌اش تخلف نخواهد کرد، ولی اکثر مردم این واقعیت را درست درک نمی‌کنند، بلکه فقط ظاهری از زندگی دنیا را درک می‌کنند و به باطن دنیا که عالم آخرت است توجهی ندارند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۱۶/۱۵۷). این آیه‌ی شریفه به صراحت دلالت بر وجود مراتب و لایه‌های واقعیت در هستی دارد که متعلّق علم و معرفت قرار می‌گیرند و هم‌چنین دلالت دارد بر اینکه اکتفا به رتبه و لایه و بُعدی از واقعیت نمی‌توان کرد.

۶. «ما كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى» (نجم/۱۱) (قلب و دل پیامبر، انحرافی از آنچه دیده بود، نداشت و آن را صحیح و مطابق واقع دریافت کرد). این آیه‌ی شریفه دلالت بر ابزار معرفتی بودن «فؤاد» دارد و به استناد سیاق آیه که مربوط به معراج پیامبر و عبور از عالم ماده است، دلالت اقتضائی دارد بر اینکه فؤاد قابلیت ادراک واقعیت‌های غیرمادی را دارد، و هم‌چنین با به‌کاربردن تعبیر «ما کذب»، قابلیت موجه‌بودن ادراکات آن بیان شده است.

۷. «وَوَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ» (قصص/۷۵) (از هر ملت، کسانی را که مستقیماً در حوادث و وقایع حضور داشتند و پدیده‌ها را خودشان تجربه کرده‌اند، احضار می‌کنیم و از آنها نسبت به باورها و رفتارهایشان استدلال می‌خواهیم و آنها خوب متوجه خواهند شد که خداوند و ارتباط با او واقعی است و غیر آن همگی توهمات بوده و هیچ آورده‌ای ندارد). آیه‌ی شریفه با ذکر «شهِیداً» دلالت دارد بر اینکه اگر باوری با اتصال مستقیم به پدیده‌ها حاصل شده باشد (علم حضوری)، موجه است و کارکرد دارد. علامه طباطبائی در ذیل این قسمت از آیه، «شهِیداً» را به «کسانی که وجداناً می‌دانند مردم چه کرده‌اند» (شهِید الاعمال) تفسیر کرده‌اند (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق: ۷۲/۱۶). در دنباله‌ی آیه، مطالبه‌ی «برهان» از این افراد می‌شود که دلالت التزامی دارد بر «اطلاع آنها بر نقص شواهد و قرائن باورهایشان» و توییح به اینکه چرا به شواهد و قرائن پایه اعتماد نکردند! و اینکه چرا شواهد و قرائن کافی جمع نکردند! و قسمت بعد آیه نیز دلالت دارد بر اینکه اگر «برهان» حاصل شود، «علم و معرفت» ایجاد می‌شود.

۸. «كَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يَنْزَلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (انعام/۸۱) (چطور انتظار دارید من از خدایان شما که هیچ دلیلی هم از خدای خدایانان برای پرستش آنها ندارید بترسم، اما خودتان از خشم «الله» که قبول دارید اصل خدایانان است نترسید؟! تشخیص و عملکرد کدام‌یک از من و شما قابل اعتمادتر است؟) این آیه‌ی شریفه دلالت دارد بر اینکه ملاک «موجه‌بودن یک باور»، وجود دلیل منطقی (سلطان) است و هم‌چنین دلالت دارد بر اینکه محاسبه‌ی «کارکرد» یک گزاره، از ملاکات تکمیلی برای «تقرّب به واقعیت و صدق» است با این توضیح که:

«واقعیت‌ها» هستند که نفع یا ضرر پایدار و برابندی دارند؛ مقصود از «برابندی» این است که اگر پدیده‌ی واقعی‌ای بر چیزی اثر مثبت بگذارد، اما بر چیز دیگری اثر منفی بگذارد یا این اثر مثبت و منفی، خودشان سبب اثرگذاری متفاوتی در زنجیره‌ی علت و معلولی‌شان شوند، آنچه در نهایت و در برابندگیری میان مجموعه‌ی این آثار حاصل می‌شود را باید محاسبه کرد. آیه‌ی شریفه «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا» (بقره/۲۱۹) از همین موارد است. پس برای دوری از ضررهای پایدار (حصول امن) باید به واقعیت‌ها دست یافت و هر جا احتمال ایجاد ضرر پایدار (به‌ویژه اگر امتداد تا بی‌نهایت داشته باشد) کمتر باشد، احتمال واقعیت‌بودن بیشتر است. تعبیر «حاق» بیانگر نزدیک‌تر به واقع‌بودن است.

به جهت اعتبارسنجی یافته‌های فوق، به آیات حاوی برخی کلیدمفهوم‌های مشابه «علم» (ریشه‌ی معرفت (نمل/۹۳؛ بقره/۱۴۶)، عقل (بقره/۱۷۰)، شعور (بقره/۹)، یقین (انعام/۷۵) مراجعه شد و داده‌ای که گزاره‌های حاصل‌شده در مدل فوق را تغییر بدهد، یافت نگردید.

در اینجا اشاره به دو نکته‌ی تکمیلی مرتبط با مسئله‌های معرفت‌شناسی ضروری است:

۱- در مورد قید «باور» در تعریف متعارف «معرفت» (باور صادق موجه)، این مسئله مطرح است که آیا معرفت، فقط یک

پدیده‌ی هستی‌شناسانه است یا اینکه ترکیبی از «صدق قضیه‌ای» با «گرایش قضیه‌ای» است؟ مقصود از گرایش قضیه‌ای این است که جمله‌ی «علی عادل است» تحویل می‌شود به جمله‌ی «من باور دارم که علی عادل است» و خود این جمله می‌تواند صادق یا کاذب باشد که اگر کاذب باشد، فرد به عنوان یک دروغگو قلمداد می‌شود. آیه‌ی شریفه‌ی زیر می‌تواند دلالت بر این مطلب داشته باشد: «إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ» (منافقون/۱) (منافقین به سراغ تو می‌آیند و ابراز می‌کنند که ما باور داریم که تو رسول خدا هستی - و البته خداوند کاملاً آشکار کرده است که تو رسول او هستی - و همو از عمق دل منافقین خبر می‌دهد که در اظهار این باورشان، دروغ می‌گویند).

۲- در مورد قید «موجه‌بودن» در تعریف متعارف «معرفت»، برخی معرفت‌شناسان از ملاک‌های مطابقت با واقع، انسجام و کارکرد، عدول کرده و ملاک «مسئولانه‌بودن» حاصل‌شدن یک باور را مطرح کرده‌اند (نظریه‌ی وظیفه‌گرا و فضیلت‌گرا در توجیه باورها) و در توضیح آن چنین گفته شده است: «S در اعتقاد به P موجه است؛ در صورتی که این اعتقاد ناشی از قوا و توانایی‌هایی شود که عملکردشان در شرایط مناسب به درستی انجام می‌شود». برخی تحلیل‌گران معرفتی، این نظریه را به نظریه‌ی «وثاقت‌گروی» تحویل می‌برند که قائل است معرفتی موجه است که در یک فرایند معتبر که منجر به وثوق و اطمینان شود، حاصل شده باشد (حسین‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۵۱).

به نظر می‌رسد آیه‌ی شریفه‌ی «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء/۳۶) (به چیزی که اطمینان از درستی آن نداری ترتیب اثر نده؛ چراکه گوش و چشم و دل که راه‌های دست‌یابی به آگاهی هستند، تک‌تک موردبازجویی قرار می‌گیرند که آیا درست به کار برده شده‌اند یا نه (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۵۷۱/۴۸). بیانگر توجه به ضرورت «وظیفه‌گرایی» در حصول معرفت در کنار سایر ملاکات مطرح‌شده برای «موجه‌بودن معرفت» است. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه توضیحی داده‌اند که خلاصه‌ی آن چنین است: «مراد آیه این است که گوش و چشم و قلب شما که ابزارهای دست‌یابی به معرفت هستند، باید نسبت به مطلب پاسخگو باشند که آیا تلاش کرده‌اند تا درست عمل کنند و حقیقت را به دست بیاورند و به دنبال گمان‌ها نروند» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹۶/۱۳). در تفسیر تسنیم نیز آمده است که «در این آیه، مسئله‌ی معرفت‌شناسی با موضوعی اخلاقی گره خورده است» (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۵۸۵/۴۸).

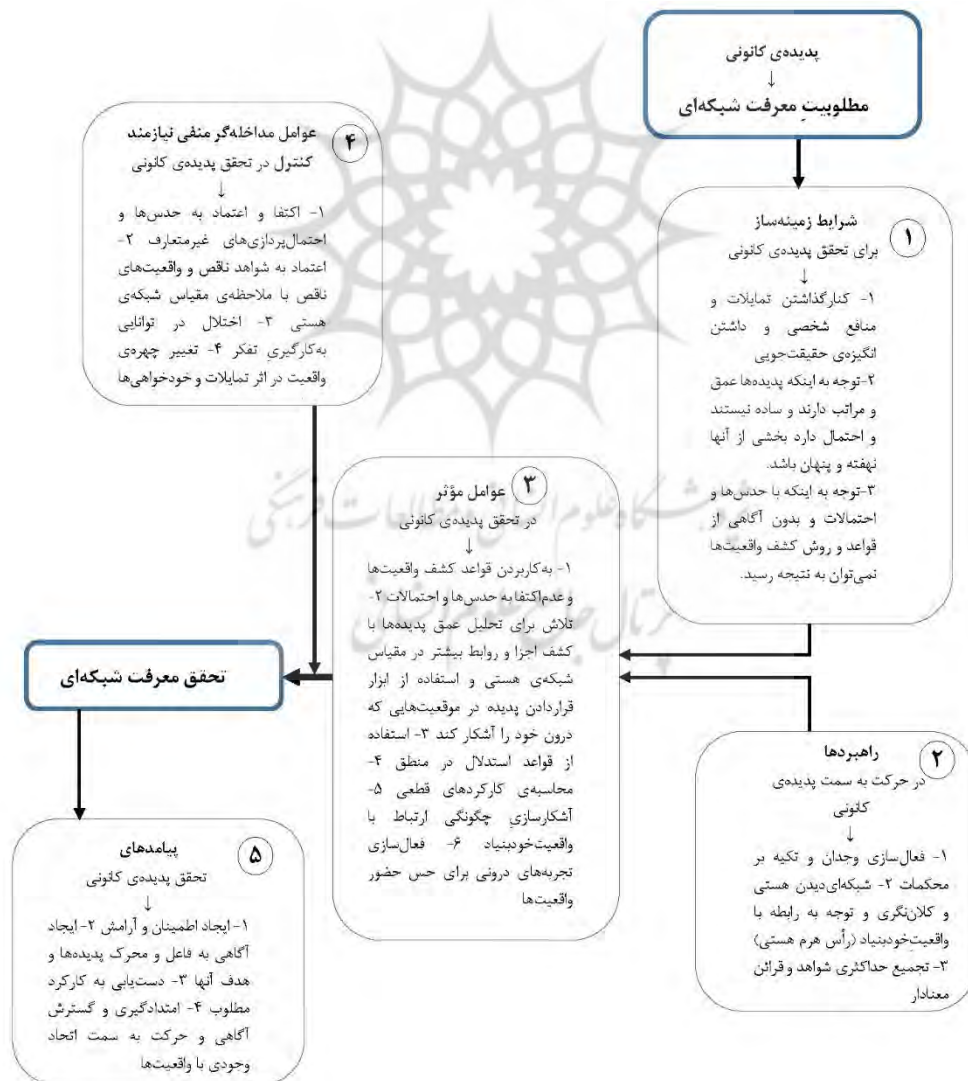
«معرفت شبکه‌ای» به مثابه‌ی مدل مفهومی حاصل از تحلیل آیات فوق

با ترکیب موارد فوق می‌توان فرضیه‌ای را به صورت زیر اکتشاف کرد که به نظر می‌رسد در دیدگاه قرآن:

۱- واقعیتی متمایز از فاعل شناسا (ذهن) وجود دارد^۲ و دارای مراتب و ابعاد و روابط پیدا و پنهان در شبکه‌ی هستی است (واقعیت شبکه‌ای) که طیفی گسترده از مجردترین وجود تا محدودترین موجود دارد. ۲- ملاک صدق، انطباق ذهن، گفتار و رفتار با این واقعیت شبکه‌ای است. (صدق شبکه‌ای) ۳- واقعیت‌های پایه و زیرساختی وجود دارند که با ملاحظه‌ی تجربه‌های درونی حضوری، و وجدان عمومی (بقره/۱۳) و لمس کارکردهای آنها قابل‌انکار نیستند (نمل/۱۴) (محکمت معرفتی و مبنامحور در صدق) ۴- لایه‌های مختلف واقعیت شبکه‌ای، با واقعیت‌های پایه (به‌ویژه با «واقعیت مطلق خودبنیاد») و با یکدیگر دارای انسجام هستند (شاخص تکمیلی انسجام‌محوری در ملاک صدق = انسجام شبکه‌ای (نساء/۸۲) ۵- کشف واقعیت، همیشه دارای برآیند کارکردی مثبت و خیررسانی است (شاخص تکمیلی دوم که کارکردمحوری در ملاک صدق است = کارکرد شبکه‌ای). ۶- کشف واقعیت شبکه‌ای، به تدریج صورت می‌پذیرد و هر قسمتی که به دست آید به شرط مطابقت با سه ملاک مبنامحوری و انسجام‌محوری (در مقیاس شبکه‌ی هستی) و دارابودن کارکرد مثبت، صادق و قابل‌اعتماد

است (معرفت شبکه‌ای). ۷- امکان خطا وجود دارد و لزوماً هر چه صادق به نظر می‌رسد، صادق نیست و نیاز به اعتبارسنجی با عوامل و ابزارهایی دارد که در ادامه ذکر می‌شود. ۸- زمینه‌ی لازم برای دستیابی به معرفت شبکه‌ای، وجود انگیزه‌ی حقیقت‌جویی، عدم اعتماد به ظاهر پدیده‌ها و آگاهی از قواعد کشف لایه‌های پنهان واقعیت‌ها است. ۹- برای فعال‌سازی دستیابی به معرفت شبکه‌ای، نیاز به استفاده از راهبردهای: انجام تحلیل‌ها در مقیاس کلان هستی، شروع از محکمت‌های حضوری و وجدانی عمومی، استفاده از قواعد تحلیل پدیده‌ها به اجزا و روابط و آشکارکردن اجزا و روابط پنهان در مقیاس شبکه‌ی هستی، تجمیع شواهد و قرائن حداکثری و ارائه‌ی آنها در قالب استدلال منطقی و نشان‌دادن کارکردهای قطعی آن، و آشکارسازیِ چگونگی ارتباط با واقعیت خودبنیاد است. ۱۰- اکتفا و اعتماد به حدس‌ها و احتمالات غیرمعارف و ناقص، و اختلال در فعال کردن تفکر به واسطه‌ی تمایلات شخصی، سبب عدم دسترسی به واقعیت‌های جدید و از بین رفتن معرفت و آگاهی‌های صادق قبلی می‌شود. ۱۱- در صورت حرکت به سمت «معرفت شبکه‌ای»، دستیابی به کارکرد مطلوب و نفع و خیر ایجاد می‌شود و اطمینان و آرامش و گسترش آگاهی حاصل می‌گردد. ۱۲- امکان حذف واسطه‌ی «ذهن» و «صورت‌بندی مفهومی» برای کشف واقعیت وجود دارد و می‌توان مستقیماً حضور واقعیت را در درون، تجربه کرد.

الگوی فوق را می‌توان به صورت زیر ترسیم کرد:

نتیجه‌گیری

در یک نتیجه‌گیری می‌توان گفت: دالّ مرکزی درباره‌ی «علم و معرفت» در دیدگاه اقتباس‌شده از قرآن، «شبکه‌ای بودن معرفت» است و «معرفت شبکه‌ای» کشف موقعیت وجودی (روابط و آثار) و کارکرد یک پدیده در شبکه‌ی منسجم هستی است که مبتنی بر واقعیتی خودبنیاد (وجود بی‌نهایت) است. این کشف، با استفاده از ترکیب حواس با عقل (استدلال‌های منطقی اعم از برهان، استقرا و لوازم بین) در حداقل صعود معرفتی و با استفاده از شهود قلبی (اتحاد وجودی با پدیده)، در حرکت به سمت حداکثر صعود معرفتی انجام می‌شود (انعام/۷۵).

«حواس» امکان کشف مرتبه‌ای از واقعیت را دارد، ولی صرفاً محرکی برای فعال‌شدن عقل (بقره/۷۳) و قلب در جهت تلاش برای کشف روابط پدیده‌ها در شبکه‌ی هستی است، «عقل» نیز امکان کشف مرتبه‌ای از واقعیت را دارد، ولی بدون تأثیر در قلب برای ایجاد حس حضور سرچشمه‌ها و مبادی وجودی پدیده‌ها در درون صاحب معرفت، نمی‌تواند به حداکثر صعود معرفتی - که آگاهی به کل شبکه‌ی هستی است - (آگاهی جامع و مؤثر) دست یابد (فاطر/۲۸).

متخالف‌های «علم و معرفت» در قرآن (مانند: نسیان، جهل، سفه، غفلت، ریب، شک، خرص، امانی، ظن، مریه و ...) نیز دارای ملاک واحدی هستند که «بی‌توجهی به رابطه‌ی پدیده‌ها با شبکه‌ی هستی و با رأس هرم هستی است.

در ختام بحث به یک نمونه از امتدادهای این مدل معرفت‌شناختی در علوم انسانی اشاره می‌شود:

از نتایج مدل معرفت‌شناختی، تأثیر در نظریه‌های روان‌درمانگری است. در تعریف روان‌درمانی آمده است: «روان‌درمانی، تلاش روش‌مند از راه گفت‌وگو برای ایجاد تغییر و تعادل در افکار، هیجانات و رفتارهای افرادی است که به مشکلات فکری یا احساسی یا رفتاری مبتلا شده‌اند و همچنین ایجاد بهبود عملکرد و رشد در زندگی افراد است» (جی ترال، ۱۴۰۲). بیش از ده خانواده از نظریه‌های روان‌درمان‌گری وجود دارد و تنوع نظریه‌ها، مدل‌ها و دستورالعمل‌های آنها تابعی از تفاوت در فهم و تفسیر شخصیت، ادراکات، هیجانات، رابطه‌ی آنها با رفتارها، شاخص‌های سلامت و تعادل هستند و همگی بر تأثیر معنادار نوع نگاه افراد به پدیده‌ها تأکید دارند.

براساس «معرفت شبکه‌ای» اگر «باور صادق موجه» در صورتی به دست می‌آید که افکار و ایده‌ها در مقیاس «شبکه‌ی هستی» موردبررسی و تحلیل قرار گیرند، آنگاه ایجاد اصلاح و تعادل و رشد در افکار مراجعه‌کنندگان به مشاوران و روان‌درمانگران، باید با راهبری آنها به‌سوی «دید و تحلیل شبکه‌ای» انجام شود، با این خصوصیات که:

- ۱- مراجعه‌کننده (روان‌درمانجو) متوجه قرارگرفتن در یک شبکه‌ی منسجم و برابندی در هستی شود که یک کانون وجودبخش و وحدت‌بخش (خودبنیاد) دارد. (تنها و مستقل از هستی نیست و فقط با برابندگیری از تحرکات در هستی می‌تواند به پیش برود).
- ۲- پدیده‌ها در شبکه‌ی هستی، مراتب و ابعاد و زوایا و سطوح دارند و تک‌بعدی نیستند و بدون کشف این مراتب و زوایا نمی‌توان حرکت درست انجام داد ۳- حقایق تابع حدس‌ها و احتمال‌پردازی‌های ما نیستند و بدون اطلاع از قوانین هستی و هماهنگی با آنها و هماهنگی با کانون وحدت‌بخش (خودبنیاد) نمی‌توان حرکت درست انجام داد
- ۴- ذهن می‌تواند چهره‌ی واقعیت‌ها را در اثر تمایلات خودخواهانه و زیاده‌خواهانه یا ترس و ناتوانی، تغییر دهد و حرکت انسان را برخلاف قواعد شبکه‌ی هستی منحرف کند.

بنابراین برای بازتنظیم افکار و هیجانات و رفتارها، موارد و مراحل زیر پیشنهاد می‌شود:

از تشخیص و تمرین عمل به «محکّمات و قدرمقیّن‌ها و وجدانیات نوعی و کارکردهای قطعی» شروع شود و با توجه‌دادن به چندلایه‌ای و چندبعدی بودن امور در زندگی، تمرین بر عدم‌اکتفا به قرائن و شواهد اولیه انجام شود، سپس دامنه‌ی توجه و تمرین برای کشف قرائن و شواهد مرتبط با موضوعات مبتلا به گسترش داده شود به سمت کلان‌نگری در مقیاس

شبکه‌ی هستی تا رسیدن به نقش یک کانون وجودبخش و وحدت‌بخش (خودبنیاد) در هستی، به‌طوری‌که فرد بتواند موقعیت خود و تأثیر وضعیت خود را در کل هستی نه فقط تصور، بلکه احساس کند و در جمع‌بندی نهایی با تقویت این احساس از شبکه‌ی هستی، رفتارهای خود را بازتنظیم نماید.

سیاسگزاری

این پژوهش به‌صورت مستقل انجام شده است و از هیچ سازمان یا نهادی، کمک مالی دریافت نشده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. به استناد اینکه سفیه در آیه به معنای افراد ساده و زودباور است و فرد زودباور کسی است که به ظاهر امور اکتفا می‌کند و احتمال اینکه شاید ظاهرسازی شده باشد نمی‌دهد و کفار، خودشان را کسانی می‌دانستند که می‌توانند پشت پرده‌ها را کشف کنند.
۲. به استناد تمام آیاتی که دلالت بر عدم حجیت «ظن» دارند، مانند: «مَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يَغْنَى مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً» (یونس/۳۶) که دلالت بر این دارند که در دیدگاه قرآن، واقعیتی متمایز از ذهن وجود دارد (حق) و در صورتی مقوله‌ای به نام «صدق» پدید می‌آید که ذهن با عین تطبیق کند و به استناد مضامینی مانند آیه‌ی: «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ» (حجر/۲۹)، که دلالت دارند بر مراتب‌داشتن کلیه‌ی پدیده‌ها که از مجردترین وجود تا محدودترین موجود گستره دارند و بخشی از این مراتب، لایه‌های پنهان هستی‌اند.

منابع

قرآن کریم.

- بحرانی، سیدهاشم بن سلمان. (۱۳۷۴). *البرهان فی تفسیر القرآن*. طهران: مؤسسه‌ی بعثت.
- توکلی، عبدالله و مسترحمی، سیدعیسی و شایان، محمدهاشم. (۱۴۰۱). «بررسی و نقد معرفت‌شناسی مکتب سیستمی از دیدگاه قرآن». *فصلنامه‌ی قرآن و علم، جامعه‌المصطفی‌العالمیه*. (۳۰): ۱۶۵-۱۸۸.
- جواد آملی، عبدالله. (۱۳۸۵). *معرفت‌شناسی در قرآن*. قم: مؤسسه‌ی اسراء.
- جواد آملی، عبدالله. (۱۳۹۳). *تفسیر تسنیم*. قم: مؤسسه‌ی اسراء.
- جی ترال، تیموتی. (۱۴۰۲). *روان‌شناسی بالینی*. ترجمه‌ی مهرداد فیروزبخت. تهران: نشر رشد.
- چیشلم، فردریک. (۱۳۷۸). *نظریه‌ی شناخت*. ترجمه‌ی مهدی دهباشی. تهران: حکمت.
- حسین‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). *پژوهش تطبیقی در معرفت‌شناسی معاصر*. قم: مؤسسه‌ی امام خمینی.
- حسینی حکمت، بی‌بی حکیمه. (۱۴۰۱). «مبانی معرفت‌شناختی قرآن از دیدگاه طباطبایی و دلالت‌های آن در مسائل تربیتی». *پژوهشنامه‌ی نقد آرای تفسیری*. (۵): ۱۱۲-۱۴۰.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. لبنان: دارالعلم.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. طهران: اسلامیه.
- فراستخواه، مقصود. (۱۳۹۵). *روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی با تأکید بر «نظریه‌ی برپایه» (گرنزد تئوری)*. تهران: نشر آگاه.
- فعالی، محمدتقی. (۱۳۹۶). *معرفت‌شناسی در قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- قائمی‌نیا، علیرضا. (۱۳۹۲). *قرآن و معرفت‌شناسی*. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی.

- کافی، مجید. (۱۳۹۵). «کاربرد صدق و توجیه قرآن در معرفت‌شناسی علم دینی». *فصلنامه‌ی علوم انسانی*، ۱۹ (۱): ۲۳۰-۲۴۳.
- واسطی، عبدالحمید. (۱۴۰۰). «فهم شبکه‌ای معنا» به‌مثابه‌ی زیرساخت زبانی برای فهم گزاره‌های نقلی اعم از توصیفی و تجویزی». *فصلنامه‌ی علمی پژوهشی ذهن*. (۸۸): ۷-۲۹.
- واسطی، عبدالحمید. (۱۴۰۳). *اجتهاد تمدنی چیست؟ چرایی و چگونگی*. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی.
- واسطی، عبدالحمید. (۱۳۹۹). «پارادایم شبکه‌ای». *مجله‌ی حکمت اسلامی*، مجمع عالی حکمت قم. (۲۳): ۹-۳۷.
- واسطی، عبدالحمید. (۱۴۰۲). «رویکرد شبکه‌ای در تفسیر قرآن، به‌مثابه‌ی زیرساختی برای دستیابی به آنتولوژی قرآن». *فصلنامه‌ی علمی پژوهشی قبسات*. (۱۰۸): ۶۷-۹۲.

References

The Holy Quran.

- Bahrani, Seyyed Hashem bin Sulayman. (1995). *Al-Burhan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Be'sat Institute.
- Chisholm, Frederick. (1999). *Theory of Knowledge*. translated by Mahdi Dehbashi, Tehran: Hekmat.
- Farastkhah, Maqsd. (2016). *Qualitative Research Method in Social Sciences with Emphasis on Grounded Theory*. Tehran: Agah Publishing. (In Persian)
- Fa'ali, Mohammad Taqi. (2017). *Epistemology in the Qur'an*. Qom: Hawza and University Research Institute. (In Persian)
- Hossein Zadeh, Mohammad. (2011). *Comparative Research in Contemporary Epistemology*. Qom: Imam Khomeini Institute. (In Persian)
- Hosseini Hekmat, Bibi Hakimeh. (2022). "The Epistemological Foundations of the Qur'an from Tabataba'i's Perspective and Its Implications in Educational Issues." *Research on Criticism of Interpretive Opinions*, 5: 112-140. (In Persian)
- Javadi Amoli, 'Abdullah. (2006). *Epistemology in the Qur'an*. Qom: Isra' Institute. (In Persian)
- Javadi Amoli, 'Abdullah. (2014). *Tafsir Tasnim*. Qom: Isra' Institute. (In Persian)
- Kafi, Majid. (2016). "The Application of Truth and Justification of the Qur'an in the Epistemology of Religious Science." *Sadra Humanities Quarterly*, 19: 230-243. (In Persian)
- Qa'eminia, 'Alireza. (2013). *Qur'an and Epistemology*. Qom: Islamic Culture and Thought Research Institute. (In Persian)
- Raghib Isfahani, Hossein bin Muhammad. (1991). *Mufradat al-Alfaz al-Qur'an*. Lebanon: Dar al-I'lam.
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husein. (1970). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Islamiya.
- Tavakoli, Mostarhami, Shayan, 'Abdullah, Seyyed 'Isa, Mohammad Hashem. (2022). "Review and Criticism of the Epistemology of the Systemic School from the Perspective of the Qur'an." *Qur'an and Science Quarterly*, 30: 165-188. (In Persian)
- Trull, Timothy, (2023). *Clinical Psychology*. translated by Mehrdad Firouzbakht. Tehran: Roshd Publishing.
- Vasiti, 'Abdul Hamid. (2021). "Network Understanding of Meaning as a Linguistic Infrastructure for Understanding Narrative Propositions, Both Descriptive and Prescriptive." *Mind*, 88: 7-29. (In Persian)

Vasiti, 'Abdul Hamid (2024). *Civilizational Ijtihad, What, Why and How*. Qom: Islamic Culture and Thought Research Institute. (In Persian)

Vasiti, 'Abdul Hamid. (2020). "Network Paradigm" *Islamic Wisdom Journal*. 23: 9-37. (In Persian)

